

JARANGDOR QO'SHIQ

RAHMONOVA SAYYORA

*f.f.n., Yunus Rajabiy nomidagi
o'zbek milliy musiqa san'ati instituti,
O'zbekiston
sayyorarakhmanova44@gmail.com*

<https://doi.org/10.47689/STARS.university-pp215-221>

Annotatsiya: qat'iy qolipga solingan bu jarangdor qo'shiqlar mavjud kamchilik, qusurlaridan qat'i nazar, albatta, ko'ngillarda aks sado beradi. So'ngso'z o'rnidagi mazkur maqolada sonet tarixi, ushbu janrga xos xususiyatlar to'g'risida muxtasar mulohaza yuritilib, sonetnavis shoirlarning ayni janrga mansublangan she'rlariga xolisona munosabat bildirilgan.

Kalit so'zlar: sonet, sonet vatani, janr, lirika, obraz, she'r

Шеърда инсоннинг фақат ички ҳиссиётлар билан идрок этиш мумкин бўлган ниҳоятда нозик туйғу ва кечинмалари акс этади. Абдулла Шернинг “Севги олмоши” тўпламидаги шеърларда ҳам оддий мулоқотда изҳор қилиб бўлмайдиган кайфият, кечинма, истаклар ифодаланади. Таниқли шоир ушбу тўпламини ўқувчиларга “Ошиқона сонетлар китоби” сифатида тақдим этади. Мазкур китоб шоирнинг аввалги тўплamlаридан уч жиҳати билан фарқ қилади. Биринчидан, унда фақат сонетлар жамланган. Иккинчидан, “Севги олмоши”да дастлаб “Абадий баҳор” сарлавҳали сўзбоши берилган. “Дебача ўрнида” дейилган ушбу мақолада муаллиф муҳаббат туйғусини мадҳ этиш асосий мақсади эканини маълум қилган. Учинчидан эса “ошиқона сонетлар китоби”, “Сонет сирлари” мақоласи билан якунланган. Сўнгсўз ўрнидаги мазкур мақолада сонет тарихи, ушбу жанрга хос хусусиятлар тўғрисида мухтасар мулоҳоза юритилиб, сонетнавис шоирларнинг айна жанрга мансубланган шеърларига холисона муносабат билдирилган. “Абадий баҳор” даги фикрлар “Сонет сирлари”да ривожлантирилган. Бир китобда ҳам сўз боши, ҳам шеър, ҳам сўнгсўз бўлиши ноёб ҳодиса. Энг муҳими “Севги олмоши”да ушбу учлик узвий бирлашиб, ажойиб яхлитлик ҳосил қилган. Сўзбошида мавзу ва муддао маълум этилиб, сонетларда бу очиб берилган. Сўнгсўзда сонет мураккаб жанр эканлиги, ўн тўрт қаторли ҳар қандай шеър ушбу жанрга мансуб эмаслиги эслатилиб: “сонетда мазмунни моҳият шакл ҳодисага бўйсундирилади, шакл мазмун устидан ҳукмронлик қилади. Шу сабабдан ҳам сонетда бирламчи эътибор шаклга қаратилади, шоир аввало мазмунни эмас, шаклни ўзига бўйсундириши лозим бўлади. Ҳар бир сонет мазмунининг шаклга солиниши эса худди асов отга илк марта эгар уришдек маҳорат ва меҳнатни талаб қиладиган жараёндир” деб қайд этилган.

“Севги олмоши” тўпламидаги сонетлар, “Мен”, “Сен”, “У”, “Биз” деган тўрт қисмга ажратилган. Ушбу қисмларнинг ҳар бири ўн биттадан сонетдан тар-

киб топган. Тўпلامдаги қирқ тўртта сонетнинг ҳар бири қачон ва қаерда битилгани ҳам аниқ кўрсатилган. Ўтган аср сўнгги йигирма йили ва янги асрнинг илк ўн йилида Тошкент, Тўйтепа, Байтқўрғон, Ясра, Ўтуз, Кўктепалида ёзилган ушбу сонетларда шоир ўзининг муҳаббат кечинмаларини, бу сирли, ғаройиб туйғудан таъсирланишларини ифода этган. Уларда ҳар бир киши учун хос турли кайфият, ҳолатлар акс этган. Лирик қаҳрамонининг муҳаббат билан боғлиқ сир- асрорларида инсон рухиятининг мураккабликлари кўринади. Ўқувчи сонетлар билан танишиш жараёнида беихтиёр ўзининг ички оламига назар ташлаб, муҳаббат туйғуси тўғрисида ўйга толади. Бу соҳир туйғу инсоннинг жисми ва руҳи ҳужайраларига ўрнашиб, бутун борлигини қамраб олиб сўнгги нафасгача тарк этмайдиган ғаройиб синоат эканини ҳис этади. Чунки шоир сонетларда муҳаббатни жарангдор қўшиқ қилиб куйлайди. Лекин у бу сирли туйғу тўғрисида сўз юритганида ортиқча эҳтиросга берилмайди. У муҳаббат кечинмаларини изҳор этар экан, ақл мушоҳада ва ҳис туйғуларини ўзаро уйғунлаштиради.

Муаллиф сўзбошида ҳам, сўнгсўзда ҳам сонет мураккаб шеър шакли экани, унинг қатъий қолипи мавжудлигини таъкидлаб, сонет икки қисимдан – бор йўғи икки қофия билан боғланган икки тўртлик (катрен) ҳамда эркин қофияланган икки учлик (терсет) дан иборат бўлишини қайд этади. Биринчи катренда муайян фикр, ҳиссий ҳолат маълум қилиниб, иккинчисида унга зид фикр, ҳолат билдирилиши, иккита учликда эса ана шу қарама – қаршилиқни бартараф этувчи хулоса чиқарилишини эслатади. У ана шу тартиб қолидага мувофиқ сонет яратишга ҳаракат қилади. Ушбу тўпلامнинг энг муҳим жиҳати ҳам, аввало, шу билан белгиланади. Унда шоирнинг жанр хусусиятлардан назарий чуқур хабардорлиги ҳамда шакл – мазмуни жиҳатидан пухта сонетлар ярата олиши яққол кўринади. Муаллиф гарчи сонетларни тўрт туркумга ажратса-да, улар бир – бирининг мантиқий давоми каби туюлади. Бу тўпلامдаги сонетларнинг барчаси бир мавзуга бағишланганидан келиб чиқади. “Севги олмоши” даги сонетларни муҳаббат мавзуси ва ўзининг севги сирларини очаётган лирик қаҳрамон образи бирлаштиради. “Мен”, “Сен”, “У”, “Биз” даги сонетлар марказида лирик қаҳрамон – шоир образи туради. У ўқувчиларига ишониб, ўзининг севги сирларини очади, севгани, севолгани учун ҳам ўзини бахтли санагини айтади.

“Севги олмош” даги аксарият сонетлар мурожаатга асосланади. Лирик қаҳрамон дастлабки сонетда:

“Ногаҳон қўлингдан ушлаганим он
Бир сирли айланди дунё – ғилдирак.
Эплай олмай қолди томирни биллак.
Қонимда нимадир кўтарди туғён”

деб мурожаат этса, иккинчисида:

“Бир япроқ илдизга инонган мисол,
Инонгин, инонгин менга, эй аёл!”

деб илтижо қилади. Ушбу сонет:

“Гарчандки шоири соҳир бўлмадим,
Муножат бобида моҳир бўлмадим.
Ва лекин оҳ урсам – энгашур олмон!”

деб тугалланди. “Ошиқона сонетлар китоби”даги барча сонетлар шундай ҳаётсеварлик руҳи билан якунланади. Шоир муҳаббат бахш этган шодлик, қувонч ҳиссини у соладиган изтироб, қайғуга қарама – қарши қўяди ва:

“Мен учиб юраман ўшандан буён
Бошингда бамисли қанотли осмон,
Қуёшни айланар йўлларим менинг”

тарзида умидбахш хулоса чиқаради. Ҳар бир киши ҳаётга неқбинлик билан қараса, унда шундай ишонч туйғуси пайдо бўлади.

“Ошиқона сонетлар китоби”даги айрим шеърларда дастлаб ғам, қайғу, дилдаги изтироб ҳақида сўз очилади. Масалан, юқоридаги сонет

“Кўнглимнинг кўкини босса зулумот”

деб бошланади ва лирик қаҳрамон ўшандай кезларда фақат қалбидаги муҳаббат ҳиссига суянгани, уни ягона нажоткор деб билганини таъкидлар экан,

“Севгисиз ҳаётни демадим ҳаёт”

дейди. Шу хулосаси унга тасалли берганини айтади ва:

“Гулларга айланди шунда кунларим,
Булбуллар бўғзидан чиқди унларим,
Қанотдек ёйилди қўлларим менинг”

деб қувонади. Чиндан ҳам ҳаёт ҳар бир кишини турли ташвиш, муаммолар билан синовдан ўтказади. Шундай кезларда киши беихтиёр тасалли излаб қолади. Унга муҳаббат туйғуси энг ишончли нажоткор бўлиб кўринади. Шу боис киши ўз – ўзидан севганига талпинади. У ҳақда ўйлай бошлайди. Севганининг ҳузурида ўзини ташвишлардан халос бўлгандай ҳис этади.

“Ошиқона сонетлар китоби”да муҳаббат туйғуси “абдий баҳор” деб таърифланади. Шоир бу туйғу билан боғлиқ ҳиссиёт, кечинмаларини изҳор этар экан, “сўзларини гул ҳидига ўрайди”. Гул эса муҳаббатнинг рамзидир. У юрак талпинишларини, меҳр – садоқатни, ҳижрон азобларини, куйган кўнгиллар фарёдини билдиради. “Севги олмоши”даги сонетларда муҳаббат туйғуси билан боғлиқ турли ҳолат, кечинмалар ифодаланади. Улар самимийлиги, ифодасининг содда ва равонлиги билан эътибор тортади. Сонетнинг ғазал сингари қатъий шаклга асосланиши эътиборга олинса, шоир бунга осонликча эришмагани ўз – ўзидан аёнлашади. Шундай экан, тўпламдаги қирқ тўртта сонетнинг ҳар бири учун муаллиф анча меҳнат қилиб, изланганини таъкидлаш ўринли бўлади. У муҳаббат мангу баҳор эканини таърифлаш, ҳиссиётларини аниқ ифодалаш учун сўзларнинг энг муносибини топишга интилади.

Аниқки, туйғу, ҳиссиёт ҳеч қачон бир хил кечмайди. Улар гоҳида ғалаён қилса, гоҳида сокин оқади. Ана шу нотекис ҳаракатни ўн бир бўғинли мисраларга жойлаш ва иккита тўртликни иккитагина қофия билан боғлаш ҳамда эркин қофияланган иккита учлик ҳосил қилиш эса ижодкордан чинакам маҳорат ва жиддий изланишни талаб қилади. Абдулла Шер ушбу тўпламида жанр талабларига тўла мос келадиган сонетлар яратишга эришади. Улар муҳаббат маҳд этилган жарангдор қўшиққа ўхшайди. Қатъий жойлашув ва қафияланиш тартибига эга, маҳорат билан битилган ушбу сонетлар жанр тўғрисида аниқ тасаввур беради, ҳамда мазмунан теранлиги билан эътиборни тортади.

“Севги олмоши”да муҳаббат кўнгилдаги ғусса, изтиробларга ягона малҳам экани таъкидланади. Шоир ушбу туйғу билан боғлиқ қувончу ҳасратини ҳаяжонга тўлиб изҳор этади. Тўпланда

“Вақт эса беқанот, кунлар – осуда”,
“Бир япроқ шаклига кирди бу юрак”,
“Тилим атиргулга айланиб қолди”,
“Ҳар икки дунёга ўтиб тураман,
Билмайман, аслида ўзим қайдаман?”,
“Қаро тунни қарсиллаб тишласам”
“Товушин йўқотган ҳарф каби жиммон,
Бардошга қўйилган янги исмман”,
“Булбуллар қўнсинлар томирларимга,
Оламни янгротиб жарангласин вақт”

каби топилдиклар талайгина. Шоирнинг мангу мавзуни янги ташбеҳлар билан таърифлаган сонетлари кишини завқлантиради ҳамда ўйлантиради. Улар билан танишиш чоғида ўқувчи муҳаббатнинг дарди, қувончи, изтироби ижодкор қалбини чиндан – да тўлқинлантирганини, ишқ – муҳаббат ёғдуси шоирларни азалдан жодулаб келиши бежиз эмаслигини ҳис этади. Сонетлардаги фикр таъсирчанлиги, шаклдаги қатъий тартиб, мисралардаги оҳорли ташбеҳ, топилдиклар юракдаги дарднинг никтеранлиги ва уни ифода этиш йўлидаги машаққатли изланишлар самараси эканини аниқ аңглайди.

Муаллиф сўзбошида “Севги олмоши” даги сонетлар “бир зарб” билан ёзилмаганини таъкидлар экан, “Бундай қилишнинг иложи ҳам йўқ эди. У илҳомнинг “келиб – кетиши” га қараб, узоқ йиллар мобайнида яратилди” деб қайд этади. Чиндан ҳам муҳаббат ҳар қанчалик мафтункор, сирли – сеҳри бўлмасин, бу ғаройиб туйғу бошқа ташвиш, муаммоларга ҳам ўрин беради. Чунки ҳеч бир кишининг ҳаёти фақатгина севги – муҳаббат билан кечмайди. Ҳаёт ҳар бир кишини турли ташвиш, муаммоларга дуч қилиб, синовдан ўтказди. Аммо ҳеч бир одам севги – муҳаббатнинг қувонч-у изтиробини ҳеч қачон эсидан чиқармайди. Турли пайтда, турли жойда битилган ошиқона сонетлар китоби ҳам шундан гувоҳлик беради. Шоир уларда умр бўйи муҳаббат туйғусидан куч олгани, айнаи ҳис унга ҳамиша ишонч, умид бағишланганини эътироф этади. Ишонч, орзу – умид эса инсоннинг умрига мазмун бағишлайди.

Мумтоз адабиётда ишқ-муҳаббатни мадҳ этиш, маҳбуб ва маҳбубанинг қиёфаси, ҳолатини таърифлашда араб алифбосидаги ҳарфлар шаклига муро-

жаат қилинади. Масалан, маъшуқанинг тик қомати “алиф”, қоши “нун” ҳарфи-га қиёсланса, ҳижронда қолиб, руҳан эзилганидан, қадди букилган ошиқнинг ҳолати “дол” га ўхшатилади. Чунки араб алифбосидаги ҳарфлар шакл сурати бу каби таъриф – тавсифларга имкон беради. Дунёдаги бошқа ёзувлар эса бундай хусусиятга эга эмас. Чунки одамнинг ҳеч бир аъзоси шаклан лотин, кирилл, хитой ёки ҳинд ёзувидаги ҳарфларга мос келмайди. “Ошиқона сонетлар китоби” нинг “Сен” қисмидаги 5 сонет: “Сен – Ҳофиз мадҳ этган туркий-ваш барно:

Кўзингни кўзлаган кўзлар ўйнади,
Сўзингни сўзлаган сўзлар ўйнади-
Имлони рашк қилиб, ўлдирди имло”

деб бошланади. Шеърда араб ёзуви ўрнига лотин, ундан кейин кирилл ёзуви жорий қилинганига шу тарзда ишора этилади. Яъни араб ёзуви ёр жамолини мадҳ этиб, барчани мафтун этди. Бошқа ёзувлар эса бунга тоқат қилолмади, дея шоирона лутф қилинади. Сонетнинг кейинги қисмларида гул ҳам, боғ ҳам, музликлар ҳам, дарё ҳам муҳаббат ҳиссига асир тушгани, тарих ҳам унинг бошида чарх уриб, бир онда ўтмиши-ю бугунини унутгани, бешафқат вақт ҳам милини эртага суриб қўйгани ҳақида сўз юритилади. Шунча ўзгариш юз берганидан кейин табиийки ошиқлар ҳам ўзгарди, дейилади ва сонет:

“Ошиқлар унутди “дол” билан “нун”ни,
Алифдек рост ўтди қаддингни кўриб –
Янги дан кашф этиб кўҳна очунни!”

деб тугалланади. Аждодларимиз хокисорлик, камтарликни инсон учун энг зарур фазилат санашган. Тавозе билан саломлашишни ҳурмат изҳор қилиш деб қарашган. Қоматни кериб кеккайиб юришни такаббурлик деб билишган. Ҳозир эса камтарлик, хокисорлик, бошқаларга тавозеда бўлиш баъзи кишилар назарида ожизлик, заифлик, ғурусизлик ҳисобланади. Сонетда ўтган замонларда ошиқлар маъшуқа қаршисида “дол”, “нун” ҳарфлари каби эгилиб туришни ор деб билишмагани, чунки улар ўз ичидаги шайтон хуружи – такаббурликни енга олгани, ҳозирги ошиқлар бундан беҳабарлиги, уларнинг қалбида кибр кўплиги, шу боис маъшуқанинг адл туриши рамзий маъносини тушунмаслиги, бу аслида ошиқни оҳанрабо мисол жазб этадиган жозиба эканини ҳис этмаслигига эътибор қаратилади.

Сонетларда муҳаббат ҳисси диққат марказига қўйилса – да, у ҳаётдаги бошқа муаммолар билан бевосита боғлиқ экани қайд қилинади ва “Ажин деб аталган бир букри олам”, “Кунларнинг – тақдирнинг садақалари”, “Узун тун дардини сочга турмаклаб”, “Киприги эгилиб юракни аврар”, “Ўйларим аридек мени чақади”, “Киприклар чапакда, кулар қорачиқ”, “Учқундек учдилар тилларанг вақтлар” сингари топилдиқлар воситасида турли муаммоларига эътибор қаратилади. Аслида ҳам ҳаёт ошиқларга севги ҳисси билан бирга бошқа муаммоларни ҳам “туҳфа” этади. Аниқроғи, кутилмаган муаммолар воситасида унинг муҳаббат ҳиссини синовдан ўтказади. Ошиқона сонетларда соғинч ҳисси тўғрисида алоҳида тўхталинади. Муҳаббатга бағишланган

бошқа жанрдаги шеърларда ҳам худди шу ҳолат кузатилади. Умуман, муҳаббат мавзусидаги барча шеърларда айна ҳис алоҳида таъкидланади. Ғазал ва сонетда эса у янада бўртиб туради. Ҳофиз Шерозий, Навоий ғазаллари, Шекспир, Петрарка сонетлари бунга мисол бўлади. Муҳаббат ҳиссининг жавҳари соғинч бўлгани боис “Севги олмоши”да у кўп эсланади. Жумладан:

“Соғинчда овоз йўқ, лекин солиб дод,
Уйғотиб юборар қоқ ярим тунда.
Қалбни орзиқтирган бу сирли унда,
Орзу бор, армон бор, бордир хотирот...
Соғинчда шакл йўқ, сўзга қўнар у:
Юракнинг тарихи тушар қоғозга,
Минг йиллик имлолар кирар овозга”

дейилади. Ошиқнинг соғинчи, маъшуқасига меҳр – иштиёқ билан интилиши ошиқона сонетларни ўзаро уйғунлаштиради.

Аммо уларда ҳам муайян камчилик, қусурлар сезилади. Аввало айрим сонетларда фикр пардасиз ифодаланади. Бу эҳтиросга берилиш натижаси эканлиги билиниб туради. Масалан: “Мен”даги 7 сонет:

“Кийимни тарк этиб баданинг, дилбар,
Сен оппоқ чойшабга чўзилган онинг,
Дарёдек айқириб жону жаҳонинг,
Оловли қаърига мени чўктирар.
Сийналар ўзидан кетиб ўптирар.
Томирлар ичида куйлайди қонинг,
эҳтирос қушига айланар жонинг,
Жонингни жонимга севги тўктирар”

деб бошланса, “Сен”даги 4 сонет:

”Шул сабаб сўйлайман сийнабанд аро
Қамалган каптарлар тумшуғин тираб,
Ул ҳарир матони чўқиганидан;
Шул сабо сўйлайман хонбаликнамо
Болдирлар ойдинда гоҳ – гоҳ ялтираб,
Чойшабга ғазаллар ўқиганидан”

деб тугалланди.

Шаҳвоний истаги устун келганида ошиқнинг кўзига маъшуқаси шундай кўринади. Бу чоғда севгилисига унга илоҳий хилқат, гўзаллик тажассуми эмас, ҳирсни қондириш воситаси бўлиб туюлади. Шу боис севгилисининг вужудига ҳайвоний истак билан қарайди. Албатта, мумтоз Шарқ адабиётида ҳам, Ғарб адабиётида ҳам, Шекспир, Петрарка, Бехер сонетларида ҳам маҳбуба вужуди диққат марказига кўйилади. Аммо унга шаҳвоний ҳирс билан қаралмайди. Шарқ – Ғарбда азалдан аёл вужуди шеъриятда, умуман, санъатнинг барча турларида гўзаллик рамзи сифатида таърифланади. “Севги олмоши”

даги юқоридаги сонетларда эса анъаналар доирасидан бир оз чекиниш сезилади.

Шунингдек, “ошиқона сонетлар китоби” даги айрим шеърларда ҳамма ҳам тушунавермайдиган сўзлар учрайди. Мисол учун: “Сулув оролини қучиб руҳафзо”, “Ташаккур айтади орол дилкушо зўр дарё тўшлашиб ўнгу сўл билан” (“Мен”, 8 сонет); “Раммол дегин билагингдан ушласам” (“Мен”, 9 сонет); “Юлқиниб тушдингму дорил – фанога” (“Сен”, 1 сонет); “Вақт лоқайд форисдир, хасис, бекарам” (“Сен”, 7 сонет); “Хонангга чироқдир ёввойи шарор” (“У”, 1 сонет); “Ислашга яратмиш Яратган мени” (“Биз”, 4 чи сонет) дейилади. Айни мисралардаги айрим сўзларнинг маъносини билиш учун луғат қарашга тўғри келади. Бунга эса ҳамма ҳам ҳафсала қилавермайди. Тўғрироғи, маъноси мавҳум сўзлар, зўриқиб ясалган мисралар ўқувчининг эътиборини сусайтириб, шеърга қизиқишини сўндиради. “Севги олмоши”да муҳаббат туфайли япроқлар қуёш парчасига айланиши, айна ҳиссиёт сабаб улар “дарахтга осиглик бир олов туйғу” эканлиги, ишқ изтиробида ёнган сув умидсизланганидан кузга бориб қорайиб кетиши, нафақат одамлар, балки борлиқдаги жамики унсур ишқ боис мавжудлиги ва у туфайли турли ҳолатга кириб, асл ҳақиқатга етиши ҳақида сўз юритилади. Қатъий қолипга солинган бу жарангдор қўшиқлар мавжуд камчилик, қусурларидан қатъи назар, албатта, кўнгилларда акс садо беради.

Адабиётлар рўйхати

1. Абдулла Шер. “Севги олмоши”.
2. Михайличенко Б.С. Поэтика узбекского сонета. Самарканд, СамГУ, 1999
3. Сонет //Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Том 8, Т., ЎМЭ, 2004, 6.17